

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

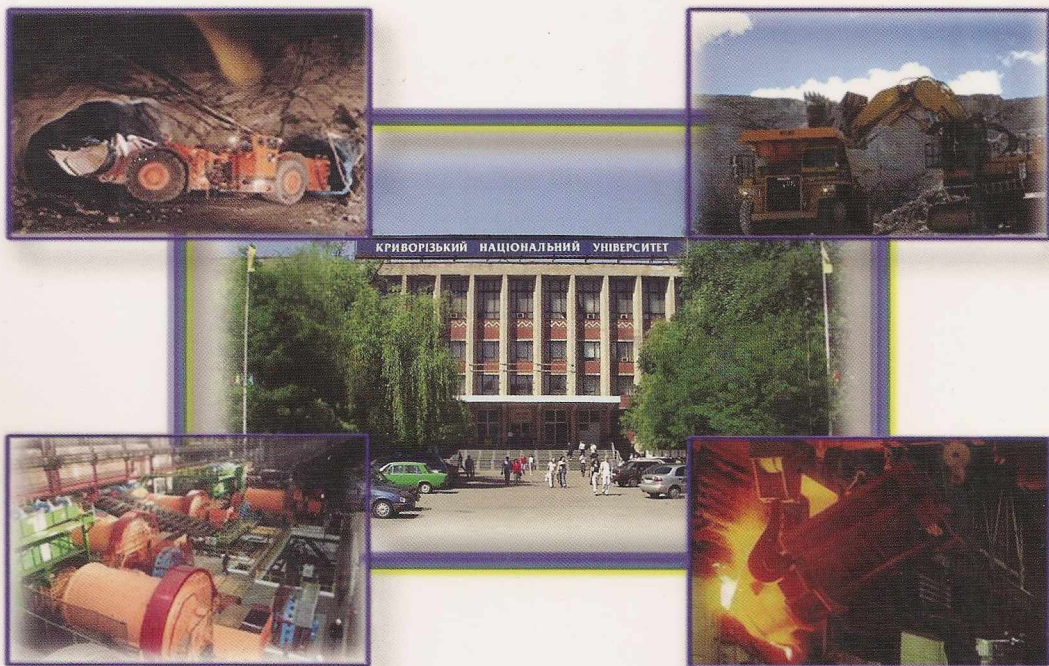
ДВНЗ «КРИВОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»

Міжнародна науково-технічна конференція

Матеріали конференції

**СТАЛИЙ РОЗВИТОК ПРОМИСЛОВОСТІ
ТА СУСПІЛЬСТВА**

Том 2

22-25 травня 2013 року

Кривий Ріг

УДК 81'35

Ж. В. КОЛОЇЗ,

докт. філол. наук, професор

Криворізький педагогічний інститут ДВНЗ «Криворізький національний університет»

e-mail: koloiz.zv@gmail.com

ЗАУВАГИ ДО ДЕЯКИХ ЗАПРОЕКТОВАНИХ ПРАВОПИСНИХ ЗМІН

У статті акцентовано на дискусійних моментах реформування українського правопису; обґрунтовано деякі запроєктовані правописні зміни, орієнтовані на так званий харківський правопис 1928 року, скеровані насамперед на відновлення самобутності української мови, на спрощення й уніфікацію правил чинної орфографії.

Ключові слова: український правопис, орфографія, запроєктовані зміни.

Незаперечним є твердження про те, що дотримання «мовного кодексу» уможливило спілкування членів цивілізованого суспільства й водночас демонструє загальну культуру тієї чи тієї національної спільноти. Натомість розхитування будь-яких мовних норм рано чи пізно призводить до дестабілізації.

Про вироблення єдиних правописних правил для всіх українців, незалежно від території проживання, заговорили ще на початку 90-х. Уже тоді питання щодо реформування українського правопису, який мав би об'єднати українську націю, розподілило українське суспільство, і передусім науковців-спеціалістів, на два непримиренні табори – прибічників і супротивників. Перші намагалися переконливо обґрунтувати необхідність повернути українській мові ті природні, притаманні їй питомі елементи, які відібрано від літературної норми в радянську добу (І. Вихованець, К. Городенська, А. Грищенко, В. Жайворонок, Н. Клименко, В. Німчук, Г. Півторак, О. Пономарів, Н. Тоцька та ін.). Другі (С. Єрмоленко, Л. Шевченко, Н. Непийвода, О. Тараненко та ін.) – виступали проти кардинальних змін до правопису, критично оцінювали більшість із запропонованих нововведень, відштовхуючись від того, що правописні проблеми не такі вже й нагальні і що «наукова громадськість, насамперед філологічна, уже втомилася від упертого нав'язування їй таких орфографічних змін, які руйнують не тільки існуючий від часів Б. Грінченка український правопис, але й замахуються на саму мову» (В. Русанівський). Баталії навколо запроєктованих змін в українському правописі велися на «усіх фронтах». Будь-які спроби «повернути нашій мові відібране від неї витіснене на мовну периферію або в діаспору в радянські часи, викликає шалений спротив насамперед пропагандистів «радянської орфографії» (В. Німчук). Відповідно, ані «круглі столи», ані різного рівня наради, симпозіуми і конференції, ані всенародне обговорення в ЗМІ і т. ін. так і не сприяли успішному реформуванню правописних норм.

Дискусії щодо доречності / недоречності запроєктованих правописних змін не втратили своєї актуальності і понад 20 років по тому. До того ж, не дочекавшись офіційного розв'язання правописних проблем, деякі ЗМІ (окремі їх представники) активно пропагують запроєктовані орфографічні зміни, орієнтовані на так званий харківський правопис 1928 року, що наразі є чинним у діаспорі. Це викликає незадоволення, а подекуди й обурення серед певної частини не лише пересічних громадян, але й з-поміж представників так званої інтелігенції, зокрема й дипломованих спеціалістів, які через свою професійну діяльність мали б усвідомлювати історичну доцільність деяких позицій нового правописного кодексу, обґрунтовувати ті чи ті запроєктовані правописні зміни, скеровані насамперед на відновлення самобутності української мови, на спрощення й уніфікацію правил чинної орфографії.

У нашій праці ми не ставимо собі за мету дати відповіді на питання, які сколихнули українське суспільство і збудили до дискусії навіть тих, хто зазвичай не переймався проблемами на зразок: Чому деякі ЗМІ порушують правила чинної української орфографії? Кому і для чого потрібне реформування українського правопису? Кого мають задовольнити запроєктовані зміни і чи на часі вони? тощо. Адже, цілком очевидно, що жоден правопис, яким би компромісним він не був, ніколи не зможе задовольнити всіх. Одним не вистачає переконливості, для інших – «якось дивно, незвично звучить», третім – бракує елементарних знань, аби зрозуміти, чому мало б бути так, а не інакше. Добре усвідомлюючи те, що не всі запропоновані правописні зміни (ідеться про «Український правопис (Проект найновішої редакції)» 1999 р., виданий під редакцією члена-кореспондента НАН України В. Німчука) можна прийняти беззастережно, зробимо спробу репрезентувати детальне історико-мовне обґрунтування деяких запроєктованих інновацій, навколо яких і точаться дискусії.

Відповідно до позиції В. Німчука, задля уніфікації правил чинної орфографії необхідно змінити передовсім написання слова *проект* і похідних від нього на *проект* (відповідно, *проектант*, *проектантка*, *проектний*, *проектований*, *проектувальний*, *проектувати*, *проектування* тощо). Таке написання було нормативним до «реформування правопису» у 1933 р. На користь запропонованої інновації свідчать і інші аргументи, а саме: по-перше, не виникає жодних сумнівів стосовно того, що лексема *проект* є запозиченою; у мові-джерелі наявне звукосполучення *je* (нім. *Projékt* < лат. дієприкметника *prōjectus* – «кинутий уперед, висунутий наперед» < дієслова *prōjicio* – «кидаю (уперед), тримаю спереду», утвореного за допомогою префікса *prō-* «перед, уперед» від *jacio* – «кидаю»). Пор.: лексема *прожект* – «нездійснений план» – запозичена з фр. *projet*. По-друге, аналізоване слово має кореневу морфему, що є спільною для інших запозичень на зразок *об'єкт*, *суб'єкт*, *ін'єкція*. Пор.: *об'єкт* < нім. *Objékt* – «об'єкт, предмет» < лат. *objectum* – «кинутий уперед; те, що знаходиться попереду», пов'язаного з дієсловом *objicio* – «кидаю вперед», утвореним з префікса *ob-* «до; перед» і основи дієслова *jacio* – «кидаю»; *суб'єкт* < нім. *Subjékt* < лат. *subjectum* – «спочатку підкладене; те, що лежить в основі» < субстантивованої форми середнього роду *subjectus*, дієприкметника минулого часу < дієслова *subicere* (*subjicere*) – «підпорядковувати; включати, охоплювати» (букв. «кидати вниз, донизу»), утвореного за допомогою префікса *sub-* «під-» і основи дієслова *jacio* – «кидаю»; *ін'єкція* < нім. *Injection* < лат. *injection* – «вкидання», пов'язаного з дієсловом *injicio* – «вкидаю, накидаю», складеним із префікса *in-* «в-, на-, при-» і основи дієслова *jacio* – «кидаю». Виникає цілком слушне запитання: чому спільнокореневі іншомовні лексеми по-різному адаптувалися на українському ґрунті? Супротивники нововведення, намагаючись захистити узвичаєне написання, проводять паралель зі словами *поезія*, *поема*, *поет*, *поетика* і т. ін. Мовляв, якщо звукосполучення *oe* наявне у фонетичній структурі, на їхню думку, подібних слів, то чому його варто заперечувати у структурі лексеми *проект*, забуваючи при цьому, що, на відміну від останньої, вони не латинського, а грецького походження (пор.: *поезія* < грец. *poiēsis*; *поема* < грец. *poiēma*; *поет* < грец. *poiētēs* і т. ін.).

Згідно з так званим харківським, або скрипниківським, правописом вимову й написання слів грецького та латинського походження зі звукосполученням *au* запропоновано уніфікувати в бік живого мовлення – *авдитор*, *авдиторія*, *авдієнція*, *лавреат*, *навза*, *фавна* (пор.: *аудитор* < лат. *auditor*; *аудиторія* < лат. *auditorium* < *audio*; *автор* < лат. *auctor*; *інавгурація* < лат. *inaugurare*). Наразі за відсутності такої уніфікації залишається різнобій у написанні споріднених слів, як-от: *авто* (грец. *autos* – сам), але *аутизм* (грец. *autos* – сам); *лавр* (лат. *laurea* – лавровий вінок, перемога), але *лауреат* (лат. *laureates* – увінчаний лавром < *laurea*); ...*навт* (грец. *nautēs* – мореплавець), але *наутофон* (грец. *nautēs* – мореплавець і ...*фон*); *тавтологія* (грец. *tauto* – те саме і... *логія*), але *таутомерія* (грец. *tauto* – те саме і... *мерія*); *фавн* (лат. *Faunus* – «бог полів і лісів»), але *фауна* (лат. *Faunus* – «богиня полів і лісів»). Запроектована правописна зміна не суперечить і нормам української орфоєпії, оскільки в усіх проілюстрованих зразках літера *в* позначає фонему /s/, що реалізується нескладотворчим звуком – [j]. Звідси випливає: іншомовному дифтонгові *au*, який функціонує як єдина складна одиниця звукової системи, на українському ґрунті відповідатиме сполучення звуків, що знаходиться в межах одного складу (пор.: *а-у-ди-то-рі-я* і *ав-ди-то-рі-я*; *фа-у-на* і *фав-на*).

Подібна непослідовність спостерігається й при адаптації деяких латинізованих слів грецького походження, у структурі яких наявне дифтонгічне звукосполучення *eu*, що передається на українському ґрунті то через *ев*, то через *ей*: *невралгія*, *неврастенія*, *неврит*, *невродерміт*, *невроз*, *неврома* тощо, з одного боку, та *нейрит*, *нейроанатомія*, *нейродерміт*, *нейрологія*, *нейролінгвістика* тощо, – з іншого. Зауважимо: у всіх наведених прикладах наявний структурний компонент – грец. *neuron* – жила, нерв – «перша частина складних слів, яка вказує на причетність до нервів, нервової системи». Пор. також: *евфонія* (грец. *euphōnia* < *eu* – добре і < *phōnē* – звук) та *ейфорія* (грец. *euphoria* < *eu* – добре і *phoreō* – переносу).

Неоднаковим чином відбувалася адаптація запозичень, у структурі яких наявне звукосполучення *ia*, що не характерне для української фонетики і виступає формальним показником слів іншомовного походження, наприклад: *діалект* < грец. *dialektos*; *діаліз* < грец. *dialysis*; *діаспора* < грец. *diaspora*; *діамез* < грец. *diathesis* тощо. Щоправда, є ряд слів, пристосування яких супроводжувалося на українському ґрунті появою інтервокального *й* (грец. *artēria* > *артерія*, грец. *katēgoria* > *категорія*, лат. *materia* > *матерія*). Доречність зміни звукосполучення *ia* на *ія* всередині іншомовних запозичень обґрунтовується не лише тисячолітньою писемною традицією, перерваною 1933 р., але й наявністю так званого

«опорного» *й* у багатьох словах (пор.: *артерій-а* > *артерій+альн-ий*, тобто *артеріальний*; *матерій-а* > *матерій+альн-ий*, тобто *матеріальний*; *геній* > *геній+альн-ий*, тобто *геніальний*; *колегій-а* > *колегій+альн-ий*, тобто *колегіальний*; *територій-а* > *територій+альн-ий*, тобто *територіальний* тощо). Причому обговорювалося кілька можливих варіантів відповідної запроєктованої зміни: писати *ія* лише у словах конфесійної сфери (*парафіяльний* < *парафій-а*), також у словах з «опорним» *й* (*колоніальний* < *колоній-а*); запровадити паралельне вживання з *іа* та *ія*. Якщо керуватися тим, що у процесі словотворення формант *-альн-* додається до твірної основи, яка закінчується на приголосний *й*, то поява звукосполучення *ія* є закономірною і цілком умотивованою. Пор.: *Валерій* > *Валерій-а* (*Валерія*); *Євгеній* > *Євгеній-а* (*Євгенія*); *Зиновій* > *Зиновій-а* (*Зиновія*). Деякі прикметники, формальним показником яких донедавна вважалося суфікс *-альн-*, з позицій сьогодення сприймаються як ненормативні, їх витіснили інші словоформи (*категорійний*, *потенційний*, *диференційний*).

Заслужують на увагу й запроєктовані зміни, що регулюють написання літери *и*, передусім на початку питомих та засвоєних слів перед приголосними *н* та *р*, на початку відповідних вигуків, звуконаслідувань і похідних від них утворень: *иній*, *инколи*, *инкуди*, *инший*, *ирій*, *ирод*, *ирианий*, *ичі*, *икати*. Слова з початковим [и] наявні в живому мовленні, на чому неодноразово акцентували увагу провідні науковці. «Словарь української мови» Б. Грінченка, датований початком ХХ ст., фіксує близько сотні реєстрових одиниць, які починаються літерою *и*, і низку ілюстрацій до них: *Иной б'ють Хому за Яремину вину* (М. Номис); *Милий покидає, иншої шукає* (Народна пісня); *Гуси, гуси білі в ирій полетіли* (Т. Шевченко); *Пташки, що влітку так співали, у ирій вже повідлітали* (Є. Гребінка). Натомість у сучасних спеціальних словниках або взагалі відсутній такий реєстр, або він обмежується кількома одиницями з ремаркою *заст.* і витлумаченням через наведені паралельні форми, як-от: **ИНДІЙСЬКИЙ**, **ИНДИЧЬКИЙ**, **ИНДИЧЬКИЙ** і т. ін., *заст.* Те саме, що **індійський**, **індицький**, **індицький** і т. ін. Наявність фонетичних варіантів у сучасній літературній мові на зразок *ірій* і *вирій*, *ікавка* і *гикавка* є переконливим доказом того, що первинними і природнішими для українців є форми з *и*. Штучне витіснення початкового *и* призводить до руйнування фонологічної системи української мови, бо *и* втрачає повноправний статус фонемі. До того ж, як справедливо зауважує Н. Тоцька, «можна навести унікальний випадок вияву смислорозрізнавальної функції [и] та [і] на початку слова, наприклад: *ікати*, *ікання* – *ікати*, *ікання*».

Запропонована інновація покликана «відродити» самобутню рису української мови, так би мовити, повернути історичну справедливість. І це стосується не лише початкової позиції. Адже злиття староукраїнських [і], що позначався літерою *и*, та [ы] і виникнення українського [и] – одна з найхарактерніших ознак української мови. У протиукраїнських говорах послідовно розрізняли фонему /i/ та /y/: *мы* (Н. в.) – *ми* (Д. в.); *мыло* – *мило*; *сынъ* – *сила*; *быти* – *битти* тощо). Завдяки поступовому зниженню творення давнього [і] відбулося зближення артикуляцій староукраїнських звуків [і] та [ы], унаслідок чого вони збіглися в одному звукові [и], голосному передньо-середнього ряду й середньо-високого піднесення, що втратив здатність пом'якшувати приголосні, після яких стояв (пор.: *пити* < староукр. *пити*; *живит* < староукр. *животъ*; *язик* < староукр. *языкъ*; *крик* < староукр. *крыкъ*).

Саме такі історичні фонетичні процеси дають підстави, аби говорити про штучне, неприродне походження відмінкового закінчення іменників третьої відміни з кінцевою групою приголосних, а також у словах на зразок *кров*, *любов*, *сіль*, *осінь*, *Русь* тощо у формах родового відмінка однини (пор.: *радості* – *радости*; *самобутності* – *самобутности*; *любові* – *любости*; *Русі* – *Руси* і т. ін.). Закономірною флексія *-і* була б на місці колишнього *ъ* («ятя»). Однак іменники, об'єднані в сучасну третю відміну, відмінювалися за зразком давніх іменників * ї-основ і характеризувалися в родовому відмінку закінченням *-и* (*смерть* – *смерти*, *ночь* – *ночи*, *память* – *памяти*), що позначало звук [і], який, власне, після зниження артикуляції втратив здатність пом'якшувати препозитивні приголосні. Одним із аргументів на користь відповідної запроєктованої правописної зміни є те, що числівники, наприклад, *п'ять*, *шість*, *сім* і т. ін., які повністю дублювати відмінкову парадигму іменників * ї-основ, зберегли у формі родового відмінка однини своє давнє закінчення (*п'яти*, *шести*, *семи* і т. ін.).

Отже, запроєктовані правописні зміни, орієнтовані на так званий харківський правопис 1928 року, – предмет давніх і бурхливих дискусій. Безумовно, не всі запропоновані інновації мають міцне наукове підґрунтя. Їх можна сприймати чи не сприймати, утверджувати чи заперечувати, однак у жодному разі не варто категорично перекреслити все те, що є історично зумовленим. Необхідно шукати компромісні підходи, добре пам'ятаючи про те, що мова – це живий організм, для якого ніхто і ніколи не зможе побудувати таблиці Менделєєва.